

Ўтган асрнинг охирларидан бошлаб ҳозирги кунга қадар «Авесто» маълумотлари (вилоятларнинг Арёшаёна бўйича бирлашиши) Геродот ва Гекатей асарлари («Катта Хоразм»), шунингдек, Ктесийнинг кадимги Бактрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари ва нихоят археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганиш учун асос бўлган бўлишига қарама-қарши, кадимги давлатлар ҳудудлари, шакллари, бошқарув тизими ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзуларнинг айрим йўналишлари ҳамон илмий баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Ижтимоий-иқтисодий аҳволни таҳлил қилиш шунинг кўрсатадики, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига қелиб, Ўрта Осиёнинг нисбатан ривожланган ҳудудларида илк давлат уюшмалари пайдо бўла бошлайди. Мил. авв. IX-VIII асрларга қелиб, Бактрия (Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон, Шимолий Афғонистон) ҳудудларида ҳарбий аҳамиятга эга бўлган сиёсий бирлашмалар ташкил топади. Ўша даврда Марғиёна ва Сўғдиёна кадимги Бактриянинг айрим қисмлари бўлганлиги ҳақида турли маълумотлар бор. Бактрия Шарқдаги энг муҳим ҳарбий ва иқтисодий марказлардан бири бўлиб, аҳолининг, қудратли шаҳарлар ва қалъаларнинг қўплиги, табиий хом ашёга бойлиги, муҳим марказий савдо йўллари чоррахасида жойлашганлиги, хунармандчиликнинг равиши шундан далolat беради.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар «Катта Хоразм», «Кадимги Хоразм» масалаларига бирмунча аниқликлар киритди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Хоразм тупроғида мил. авв. VIII-VII асрларга оид пахса ёки хом гишт турар жойлар аниқланмаган (турар жойлар ярим ертўлалардан иборат). Кадимги Хоразм давлати мил. авв. VI асрда Амударёнинг ўрта оқими қисмидан Оролга яқин бўлган ерларда вужудга келган. Бактрия ва Хоразм давлатининг ҳудудий чегаралари Ўрта Амударё оқимидаги ерлар орқали ўтган. Хоразмнинг йирик сугориш иншоотлари мил. авв. VI-V асрларга оиддир. Ўлкада бу даврларга оид қўпгина шаҳар ва қишлоқлар ҳа-робалари очиқ бўлган. Улардаги топилмалар, манзилгоҳлар, хом гишт ва пахса-дан қад қўтарган бўлиб, аҳоли дехқончилиги ва чорвачилиги билан шугулланган. Шаҳарларда хунармандчилик ривожланган.

Кадимги Сўғдиёна, Зарафшон ва Кашкадарё воҳаларида жойлашган бўлиб, жану-би-шарқда Бактрия, шимоли-ғарбда Хоразм билан чегарадош бўлган. Сўғдиёна ҳақида «Авесто», аҳмонийлар даври, миҳхат ёзувлари ва юнон-рим тарихчилари маълумотлар берадилар. Кашкадарёдаги бир қатор турар-жойлар ва уй-қўргонлар қолдиқлари мил. авв. IX-VIII асрларга оиддир. Сўғдиёнада Афросиёб, Ерқўргон, Узункир каби йирик шаҳар марказлари ҳамда қўшни вилоятлар ва давлатлар билан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар ривожланади.

Ўзбекистон ҳудудларидаги энг кадимги давлатлар ҳақида зардўштийларнинг муқаддас диний китоби «Авесто», аҳмонийларнинг миҳхат ёзувлари (Бехистун, Накши Рустам, Суза, Персеполис) юнон-рим тарихчиларининг (Геродот, Гекатей, Курций Руф, Арриан, Страбон ва бошқалар) маълумотлар беради. Сўнгги йилларда кадимги Бактрия, Сўғдиёна ва Хоразм ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар қўп ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқлайди.

Мил. авв. 559 йилда Эронда подшо Кир II аҳмонийлар давлатига асос солади. Мил. авв. 545-540 йилларга қелиб аҳмоний подшолари Ўрта Осиёдаги Парфия, Марғиёна, Бактрия, Сўғдиёна каби вилоятлар ва қўчманчи қабилалар устидан ўз ҳукмронликларини

ўрнатдилар. Ўрта Осиё халклари боскинчиларга карши мардона-вор кураш олиб бордилар. Хусусан, кўчманчи массагет кабилалари ахмонийларнинг катта қўшинларини тор-мор этдилар (мил. авв. 530 йил). Бу жангда форс подшоҳи Кир II ҳам ҳалок бўлди. Шунингдек, мил. авв. 522 ва 519-518 йилларда Маргиёнада ҳамда саклар ўлкасида форсларга карши кўзғолонлар кўтарилди.

Бу даврда кадимги Бактрия аҳолисининг асосий машғулоти дехкончилик эди. Калаимир, Кучуктепа, Кизилтепа, Кизилча, Бандихон каби мил. авв. VI-IV аср ёдгор-иқларидан кўплаб меҳнат қуроллари топилган. Дехкончилик сунъий сугоришга асосланган. Бу ҳудудларда ундан ташқари чорвачилик, қуллочилик, темирчилик ва бадиий ҳунармандчилик (Амударё ҳазинаси) ҳам ривожланади.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёнада кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турганлар. Хусусан, бу даврга оид Узунқир, Еркўргон, Афросиёб, Лолазор, Хўжа Бўстон, Сангиртепа, Чордара, Кўргонча, Кўктепа каби 50 дан зиёд ёдгорликлар ўрганилган. Бу ҳудудлардан топилган кўпгина топилмалар аҳолининг дехкончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик билан шугулланганидан далолат беради. Шунингдек, савдо-сотик ва ўзаро алоқалар ҳам анча ривожланади.

Бу даврда Хоразм ҳудудларида ҳам йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди.

Қишлоқларда дехкончилик, шаҳарларда эса ҳунармандчилик ривожланган эди.

Жонбосқалъа, Кўзалиқир, Тупроққалъа қабилар маданий марказлар ҳисобланган.

Ўзбекистондаги энг қадимги маҳаллий ёзув намуналари ҳам Хоразм ҳудудларидан (Тупроққалъа, мил. авв. IV аср) топилган.

Мил. авв. 329 йилга қелиб, македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга қишлоқлари бошланди. Искандар қўшинлари Сўғдиёна ва Уструшона ерларида жуда қаттиқ қаршиликка дуч келди. Жангларда Искандарнинг ўзи ҳам бир неча марта қирғин бўлди.

Мил. авв. 329-327 йиллар давомида маҳаллий сўғдий аҳоли Спитаман бошчилигида юнон-македон босқинчиларига қарши қураш олиб бориб, уларга жуда қатта талафот етказди. Искандар қўшинлари ҳеч қачон Сўғдиёнадагидек қаршиликка учрамаган эди.

Мил. авв. 323 йилда македониялик Искандар вафот этганидан сўнг Ўрта Осиё ерлари Салавка ҳукмронлиги остига ўтади (мил. авв. 306 йил). Салавкийлардан бўлган Антиох I даврида (мил. авв. 280-261 йй.) Ўрта Осиё вилоятларида тинч ҳаёт бошланиб, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотик анчагина ривожланади. Ўрта Осиё ерлари салавкийлар давлатининг муҳим қисми бўлиб, ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиё вилоятларининг салавкийлар давлати тарқи-бига қирган даври юнон-македон қишлоқлари пайтида қирғин бўлган ишлаб чиқарувчи қишлоқларнинг ва бактрияликлар, сўғдийлар ҳамда парфияликларнинг босқинчиларга қарши қурашда қирғин даври бўлди.

Мил. авв. III асрнинг ўрталарига қелиб, салавкийлар давлатида тахт учун ўзаро қурашлар авж олиб кетди. Натижада дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бактрия дав-латлари салавкийлардан ажралиб чиқди. Мил. авв. 250 йилда биринчи Юнон-Бактрия подшоҳи Диодот ўзини ҳукмдор деб эълон қилди ва тангалар қирғин этди. Тангашунос-лик маълумотларига қўра, мил. авв. III асрнинг охиригача Юнон-Бактрияда бир неча подшолар ўтганки, улар ёзма манбаларда эслатилмади. Мил. авв. II аср бошларига қелиб Деметрий, Евкратид қабил подшолар Юнон-Бактрия ерларини қирғин томон қирғинлаштириб қирғиндилар. Мил. авв. II асрнинг иккинчи қирғиндан бошлаб қирғинчи қабилаларнинг ҳужумлари ва ўзаро қурашлари натижасида Юнон-Бактрия подшоҳлиги қирғинлади.

